

НОВІ ВИДИ ВОЛОНТЕРСТВА В УКРАЇНІ ЯК ВІДПОВІДЬ НА ВИКЛИКИ ЧАСУ

Козачук М. Б.

Аспірант кафедри соціології Факультету соціології

Чорноморського державного університету імені П. Могили

У статті проаналізовано волонтерський рух в Україні в умовах соціальних змін. Волонтерство стало невід'ємною частиною глибоких змін в соціальній структурі українського суспільства, які почали відбуватись після останніх подій на Майдан та з початком проведення антитерористичної операції на Сході України. Розглянуто, що дослідження особливостей активізації волонтерського руху в сучасній Україні потребує детального вивчення, а також розгляду даного питання в контексті соціології соціальних змін. Також внаслідок детального аналізу волонтерських рухів було виявлено нові види волонтерства, які активізувались в Україні. Зокрема було використано емпіричні дані за останні роки по діяльності громадських організацій в Україні, а саме сектору благодійності та волонтерської діяльності і виявлена активізація такого нового для України напрямку, як військово волонтерство. Досліджено рейтинг благодійності країн світу, що довело активізацію волонтерського руху в Україні.

В статье проанализировано волонтерское движение в Украине в условиях социальных изменений. Волонтерство стало неотъемлемой частью глубоких изменений в социальной структуре украинского общества, которые начали происходить после последних событий на Майдане и с началом проведения антитеррористической операции на Востоке Украины. Рассмотрено, что исследования особенностей активизации волонтерского движения в современной Украине требует детального изучения, а также рассмотрения данного вопроса в контексте социологии социальных изменений. Также в результате детального анализа волонтерских движений были выявлены новые виды волонтерства, которые активизировались в Украине. В частности были использованы эмпирические данные за последние годы по деятельности общественных организаций в Украине, а именно сектора благотворительности и волонтерской деятельности и обнаружена активизация такого нового для Украины направления, как военное волонтерство. Исследовано рейтинг благотворительности стран мира, который доказал активизацию волонтерского движения в Украине.

The article analyzes the volunteer movement in Ukraine in conditions of social change. Volunteering has become an integral part of the profound changes in the social structure of Ukrainian society, which began to take place after the recent events on the Maidan and the beginning of the antiterrorist operation in Eastern Ukraine. Are considered that research of features intensification volunteerism in modern Ukraine needs a detailed study and consideration of this issue in the context of the sociology of social change. Also as a result of a detailed analysis of volunteer movements were found new types of volunteering are more active in Ukraine. In particular, empirical evidence has been used in recent years the activity of public organizations in Ukraine, namely, charity and voluntary sector activity and identified intensification this new direction for Ukraine, as a military volunteer. Rating charity investigated countries proved that activation of the volunteer movement in Ukraine.

Ключові слова: волонтерський рух, Україна, революція, соціальні зміни, громадські організації, АТО.

Актуальність дослідження. У зв'язку зі значними соціально-політичними змінами в Україні, а саме Революцією гідності та військовими діями на Сході країни, волонтерська діяльність набула нової актуальності. Кількість волонтерів за останні два роки збільшилася у декілька разів. З'явилася нова сфера волонтерської діяльності – це допомога військовим у зоні АТО, до якої залучаються не тільки волонтери, а й пересічні громадяни. Наразі волонтери мають найбільший рівень довіри серед населення у порівнянні з органами державної влади, про що свідчать результати останніх соціологічних досліджень.

Метою даної статті є аналіз причин появи нових видів волонтерства в Україні в період з кінця 2013 до 2015 року, які стали наслідком стрімких соціальних змін.

Аналіз останніх публікацій. Проблематику волонтерського руху, в соціологічному контексті займалися такі відомі науковці, як Дж. Девіс Сміт, М.Харріс, К.Рочестер, Р.Хедлі, С.Елліс, К.Кемпбел та ін.. Глибинний соціологічний аналіз витоків солідарності знаходимо у творчості сучасних соціологів Р.Коллінза і З.Баумана. Крім того, волонтерство як соціальний феномен вивчали такі вітчизняні науковці, як Р. Вайнола, А. Капська, Н. Комарова, О. Безпалько, О. Карпенко, І.Зверева, Г. Лактіонова, І. Юрченко. Однак, зазначені дослідження українських вчених ґрунтуються переважно на

узагальненнях досвіду практичної реалізації волонтерських проектів у галузі соціальної роботи з їх детальним, часто поетапним, описом. Тому оцінюючи рівень розробленості проблематики щодо волонтерської діяльності і волонтерського руху в Україні, варто вказати на відсутність комплексних соціологічних досліджень у даній галузі.

Постановка проблеми. Українці – народ давній та волелюбний, протягом всієї історії вели боротьбу за незалежність та за збереження власних традицій, культури, побуту та мови. Цьому сприяла велика кількість війн, які відбувались на території сучасної України, що вимагало необхідність консолідації місцевого населення виходячи з двох причин: безпеки і збереження національної самосвідомості. Ці фактори ставали основною рушійною силою у випадках, коли доводилось «ділитись своїм» і допомагати визволителям усім що було вдома збільшуючи впевненість воїнів у собі та усвідомлення, що вони роблять правильні речі.

Цікаво, що поширені у східних слов'ян безоплатні громадські роботи, які мали характер суспільної допомоги, називалися толокою, що свідчить про давність традицій самоорганізації і здатності до самокерівництва. Зустрічається багато згадок про суспільно корисну працю в Київській Русі. Прикладом слугує діяльність князів Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, які в свою чергу користувались такою схильністю людей для захисту свого племені під час військових дій, надаючи відповідну допомогу. Останній у своєму «Повчанні» радив не забувати про убогих, сиріт і про вдов.

Все це говорить про те, що українці завжди активізували власні альтруїстичні поклики в той час коли відбувались певні різкі соціальні зміни, або внаслідок загрози безпеки. Зокрема, в сучасній ситуації загрози державній цілісності, фактори безпеки та національної самосвідомості зіграли визначальну роль в стрімкому поштовху громадянського сектору, а саме в напрямку волонтерства. Як наслідок, події останніх років спричинили виникнення нових напрямків у волонтерстві, один з яких військово волонтерство.

Виклад основного матеріалу. Добродійність українців, як і інших народів, базується на нераціональних засадах. За думкою Р. Коллінза, який слідом за Е Дюркгеймом розвиває загальну теорію ритуалів, добродійність і волонтерство викликані перш за все ідеями і емоціями, що автоматично з'являються у суспільстві в умовах загрози безпеці існування народу: «общество соединяется воедино не рациональными соглашениями, а с помощью более глубоких эмоциональных процессов, которые продуцируют социальные связи доверия между отдельными типами людей» [1, с. 400].

У «Світовому рейтингу благодійності» – дослідженні, що проводилося британською благодійною організацією Charities Aid Foundation у 2014 р., Україна посіла 103 місце [2]. Втім, як зазначено у частині методології дослідження, опитування респондентів відбулося протягом одного місяця 2013 року і, скоріше за все, це сталося ще до подій на Євромайдані. Тому вказані дані не віддзеркалюють розвиток волонтерства і благодійності в Україні наприкінці 2013 р. та у 2014 р.

Таблиця 1.1

Україна у Світовому рейтингу благодійності

Рік	Місце у світовому рейтингу	Грошові пожертви, %	Волонтерська робота, %	Допомога потребуючим, %
2011	111	7	20	36
2012	102	8	29	36
2013	103	9	26	35

До подій Майдана 2014 р., єдиний потужний сплеск волонтерської активності в Україні відбувся під час проведення чемпіонату Європи з футболу 2012 р. За даними організаційного комітету «ЄВРО-2012 Україна», при потребі приблизно у 5,5 тис. волонтерів від бажаючих стати волонтерами УЄФА надійшло майже 24 тис. заявок, з яких більшість (90 %) були з України та Польщі [3].

Саме 2014 рік позначився суттєвим зростанням кількості громадян України, залучених до благодійної та волонтерської діяльності. Так, за даними соціологічного дослідження, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» спільно з КМІС, 32,5 % українців лише протягом травня-вересня 2014 р. мали досвід переказів коштів на рахунки української армії. Ще 23% громадян скористалися допомогою благодійних фондів та волонтерських організацій, передавши кошти, речі та продукти саме через ці громадські інституції. 9% громадян приймали участь у магазинних акціях, купивши товари за списками для потреб армії та передавши їх волонтерам. Особисто допомагали вимушеним переселенцям речами та грошима 7% українських громадян. Безпосереднім збором коштів, ліків, речей та доставкою їх в зону проведення АТО займалися 3% [4].

Респонденти дослідження «Волонтерський рух в Україні» відповіли й на запитання щодо власної участі в благодійній діяльності. Так, 74 % з них жертвували кошти на різні цілі коли-небудь у житті, з яких 25 % зробили благодійні внески протягом останніх 12-ти місяців. Їх суми пожертв різняться та

складають від кількох гривень до 283 тис. грн на рік. Найбільш охоче громадяни України жертвували на допомогу українській армії, пораненим та хворим дітям. У 2014 р. кількість таких громадян збільшилась (63 %), тоді як раніше в середньому пожертви здійснювали 49% з них.

Надзвичайно потужний поштовх розвитку волонтерського руху в Україні у 2013-2015 рр. надала Революція Гідності та війна на сході України. Так, ще під час Євромайдану багато людей за власною ініціативою надавали допомогу протестувальникам – безоплатно обігрівали, годували та лікували їх. Цей рух справді став надзвичайно масовим і поступово організувався в низку волонтерських рухів. «Самооборона Майдану». «Автомайдан». «Євромайдан-SOS» та багато інших об'єднань стали яскравим прикладом високого рівня громадянської свідомості українців та їхньої здатності ефективно самоорганізовуватися.

Зростання активності волонтерського руху було обумовлене двома основними факторами: внутрішньополітичною кризою, що призвела до розбалансування системи державного управління, дефіциту якісних управлінських рішень, браку ресурсних можливостей, та зовнішньою агресією, яка поглибила дисбаланс між здатністю держави ефективно виконувати свої функції та забезпеченням основних потреб громадян. Кризові процеси в країні та зовнішні впливи поставили під загрозу існування України як національної держави, що було сприйнято громадянами як особистий виклик, загрозу їх самоідентифікації [5, с. 16].

Умови функціонування волонтерського руху під час Євромайдану та військових дій були різними, в залежності від ролі держави у цих процесах. Протистояння представників громадянського суспільства із бюрократичною системою під час Революції Гідності віднесло більшість громадських об'єднань (у тому числі безпекового спрямування) до опозиційного табору. Згодом, військові дії на Сході країни об'єднали зусилля громадянського суспільства і держави у боротьбі з нею. Окрім того, волонтерська робота на Євромайданах була для більшості її виконавців першим досвідом та стихійним проявом небайдужого ставлення до перебігу подій. Подальший розвиток волонтерського руху, пов'язаний із військовими діями, був більш структурований та потужний, тому що спирався на раніше здобуті напрацювання.

Представники волонтерських об'єднань на Євромайданах здійснювали, як акумуляцію ресурсів з подальшою передачею їх на потреби життєдіяльності наметових містечок (продовольство, медикаменти, побутові речі тощо), так і особисто виконували роботу соціального, просвітницького, медичного, інформаційного напрямлення. Багато тисяч українців фактично виконували волонтерську роботу, не входячи до організованих осередків: надавали притулок протестувальникам, забезпечували їх продуктами харчування, здійснювали інші функції волонтерів.

Характерною особливістю розвитку волонтерського руху в цей період стало залучення соціальних мереж до підтримки та поширення громадянських ініціатив, які здебільшого функціонували у форматі «неформальних волонтерських груп». Інформаційні технології допомогли створити нову якість комунікації між однодумцями, пришвидшили термін виведення волонтерських проектів на рівень їх практичної реалізації [5, с. 22].

Неможливо визначити реальний кількісний склад учасників волонтерського руху через постійне його поповнення, небажання афішувати свою діяльність та напівлегальність частини волонтерських організацій. Проте саме такі гнучкі форми волонтерської діяльності виявилися найбільш продуктивними. Обхід бюрократичних процедур за умов екстраординарних обставин призводив до економії часу, що позитивно вплинуло на якість волонтерських послуг.

Події пов'язані із сепаратистськими рухами на Півдні та Сході України позначилися на конструкції волонтерської діяльності та умовах її здійснення: зміщено акцент з допомоги цивільному населенню та постачання всього необхідного для проведення АТО. Найбільш ефективний внесок до посилення обороноздатності держави волонтерський рух зробив саме на початку військових дій у Донецькій та Луганських областях, коли забезпечення державою силових підрозділів здійснювалося повільно, не вистачало елементарних систем захисту, обмундирування та продовольства. За лічені місяці волонтерські ініціативи перетворилися в потужні організації, діяльність яких була спрямована на забезпечення майже всього спектру потреб, як силових структур, так і громадян, що постраждали від військових дій. Вирішальну роль у цьому процесі відіграли два фактори: патріотичний підйом у суспільстві, що призвів до появи безпрецедентної кількості волонтерів й благодійників; менеджерські якості керівників волонтерських організацій [5, с. 25].

Серед найбільш потужних організацій необхідно виділити волонтерське об'єднання «Народний тил», що включає «Колеса народного тилу» (постачання машин до АТО), «Медичний народний тил» (постачання ліків до АТО), Help Army, «Крила Феніксу», «Армія SOS», «Народний проект», Волонтерська сотня. Зауважимо, що перелік прикладів ефективно самоорганізації волонтерів набагато ширший й включає тисячі, як організаційних утворень, так і людей, які одноосібно займаються волонтерською діяльністю.

З багатьох напрямків роботи волонтерів під час військових дій на Сході України можна виділити чотири основні, якими вони опікуються найбільше: збір та доставка в зону проведення АТО необхідних ресурсів; надання медичної допомоги постраждалим в ході її проведення; допомога вимушеним переселенцям; пошук зниклих безвісті та звільнення полонених .

З осені 2014 року волонтери почали тісну співпрацю з Міністерством оборони України, де було створено раду волонтерів. Представники волонтерських організацій залучені до речового, харчового та медичного забезпечення, деякі з них тепер працюють у департаментах Міністерства оборони, що відповідають за постачання Збройних Сил України. Головне – волонтери тут показують ефективність своєї діяльності порівняно зі старими армійськими кадрами.

Від початку листопада 2014 року в Україні діє громадська організація «Асоціація народних волонтерів», до якої ввійшли волонтерські організації, які регулярно надають допомогу військовикам і цивільним особам у зоні АТО (антитерористичної операції), а також ветеранам АТО та їхнім сім'ям [6, с. 58].

Окремі волонтерські групи займаються допомогою в пошуках зниклих або загиблих солдатів. Основна частина таких рухів сформувалася після Іловайської трагедії, коли кількість загиблих та зниклих безвісти, за деякими свідченнями, вимірювалася в сотнях. Однією з таких організацій є «Союз Народна Пам'ять», що працює в зоні АТО з вересня 2014 року. Багато волонтерів займаються виготовленням екіпірування власноруч – шийють аптечки, чохли для бронезилетів, одяг, маскувальні сітки. Часто волонтери збирають безпілотники для військової розвідки.

Найбільш поширений вид волонтерської діяльності під час військових дій – це агрегація та забезпечення українських військових, залучених до АТО, необхідними ресурсами. Заклик щодо їх збору сформованими у соціальних мережах волонтерськими групами був підтриманий небайдужими людьми в Україні та за її межами. Відчутну підтримку волонтерському руху надає українська діаспора, представники якої пересилають до України грошові перекази, медичні препарати, приціли, господарські товари тощо [7]. У багатьох країнах, де українці складають згуртовані діаспорні осередки, місцевими волонтерськими організаціями проводяться чисельні громадські акції на підтримку суверенітету і територіальної цілісності України.

Одним з успішних методів волонтерської допомоги силовим структурам є надання адресної допомоги їх окремим підрозділам. Поширення набула практика, коли допомога адресується не керівництву підрозділів, а безпосередньо їх особовому складу. Волонтери це пояснюють наявністю випадків, коли ресурси не доходять до адресата.

Потужно у волонтерському русі представлений медичний напрямок. Так, волонтери-медики були задіяні під час збору медикаментів на потреби учасників громадського протистояння під час проведення Євромайданів та силових структур у зоні проведення АТО. Саме волонтери-медики до налагодження стабільної роботи медичних служб під час бойових дій здійснювали їхні функції.

Брак досвіду щодо залучення цивільних волонтерів-медиків до роботи у силових підрозділах виявив низку адміністративних вад. Наприклад, лікарі вищих кваліфікаційних категорій для зачислення до штату підрозділів МВС вимушені були звільнитися з постійного місця роботи без збереження гарантованого повернення. Неможливість працювати за суміщенням посад й за власний рахунок, під час відпусток з основного місця роботи, виконувати волонтерську роботу у зоні проведення АТО призвело до скорочення присутності там кваліфікованих медиків-волонтерів [8].

Події 2014 року в Україні стали для її громадян важким психологічним випробуванням. Організована на Євромайдані психологічна служба трансформувалася у психологічну кризову службу, підрозділи якої займаються допомогою пораненим, сім'ям загиблих, переселенцям. Окремі групи волонтерів-психологів постійно перебувають в зоні проведення АТО, де вони проводять психологічні тренінги з українськими військовими та займаються реабілітацією постраждалих під час військових дій.

Необхідно також відзначити вагомий внесок українських громадян, які у волонтерській роботі використовують комп'ютерні технології. Так, під час проведення Євромайданів вони створювали сайти, які забезпечували інформаційну підтримку їх учасників, допомагали координувати спільні протестні дії. Події на Сході України репрофілювали діяльність ІТ-волонтерів, які почали займатися розробкою електронних планшетів для артилеристів, автоматизацією армійських систем зв'язку, створенням безпілотних літальних апаратів тощо [9].

Правозахисний напрямок в діяльності волонтерів в основному був спрямований на захист прав тих людей, що потрапили у важкі життєві ситуації. Так, волонтери-юристи відслідковували та намагалися протидіяти в правовому полі незаконним діям влади під час проведення Євромайданів. Сьогодні вони допомагають вимушеним переселенцям оформити необхідні документи, входять до переговорних груп, які займаються звільненням заручників та пом'якшенням умов їхнього утримання.

Створений на базі фонду Р. Ахметова «Розвиток України» гуманітарний штаб «Допоможемо» у взаємодії з міжнародними організаціями, обласними державними адміністраціями, волонтерськими та громадськими організаціями є найбільшим приватним агрегатором благодійної допомоги жителям Донецької та Луганської областей, які постраждали в ході військових дій. Основними видами діяльності цієї громадської структури є евакуація людей з окупованих територій, доставка у звільнені міста та в зону АТО гуманітарної допомоги, розселення постраждалих в санаторіях, таборах в місцях, вільних від проведення військових дій, адресна допомога [10].

Слід визнати, що волонтерський рух на окупованих територіях України перебуває у важких умовах. Представники квазідержавних утворень не визнають діяльність неконтрольованих ними

громадських об'єднань, що змушує волонтерів або співпрацювати із «ною владою», або вести підпільну діяльність. Так, волонтери Донецька, які були вимушені діяти анонімно, влітку 2014 р. забезпечували продовольством, медикаментами та засобами гігієни гуртожитки, в яких проживали біженці з небезпечних районів міста, організували пункти безкоштовного харчування для тих громадян, що опинилися на межі виживання [11]. Втім, складна ситуація із забезпеченням ресурсами міста та фізична небезпека для волонтерів і представників благодійних організацій звели їхню діяльність до мінімуму.

Розвиток волонтерського руху в окремих регіонах України має свої характерні особливості. Так, харківські волонтери створили колективну мережу активістів, в якій працюють до десяти волонтерських груп – Help Army [12]. Кожна група веде свій напрямок діяльності в регіоні: допомога силовим структурам, медичним установам, біженцям, пораненим та їх рідним. Водночас, для забезпечення силових структур необхідними матеріальними ресурсами місцеві бізнесмени створили фонд «Мир та порядок», який став координувати діяльність волонтерів та обласної влади. Запропоновані Фондом волонтери стали радниками голови харківської облдержадміністрації та опікуються проблемами армії, біженців, поранених. Таким чином бізнес взяв на себе відповідальність та створив своєрідний діалоговий майданчик для волонтерських організацій та владних структур.

Висновки. Отже, як ми бачимо українці консолідувались заради захисту власної держави, власної території. Той слабкий волонтерський рух, який перманентно існував до 2014 року перетворився на потужну рушійну силу, яка повністю забезпечила захисників України та захист держави усіма доступними засобами. Особливо варто звернути увагу, що волонтери-медики, волонтери-транспортники, волонтери-медійники, волонтери-ІТ-спеціалісти – всі вони військові волонтери, так як всі свої професійні чи життєві навички використовують для допомоги військовим, котрі захищають цілісність і суверенітет нашої держави.

на сьогодні в Україні існує низка волонтерських рухів та об'єднань, що зарекомендували себе як дієві й ефективні групи самоорганізації, які мають серйозний вплив, здатні віднайти будь-які потрібні ресурси та вирішити проблеми будь-якої складності. Серед них, зокрема, «Крила Фенікса», «Армія SOS», «Волонтерська Сотня», «Повернись живим», «Ми – кияни» та інші.

Волонтерські організації діють в усіх великих містах України (крім підконтрольних терористам і російським військам) та сотнях інших населених пунктах нашої держави. Нині масштаби діяльності волонтерів в Україні дають підстави говорити, що рівень громадянської свідомості в наших співгромадян значно зріс.

У 2014 р. волонтерський рух в Україні за масштабом поширення став показовим виявом громадської самоорганізації. За умов розбалансування системи державного управління, браку ресурсних можливостей та зовнішньої агресії волонтерські організації виконують функції держави із забезпечення силових структур та постраждалих громадян в ході збройного протистояння. Вирішальну роль у цьому процесі відіграє патріотичний підйом в українському суспільстві, що призвів до появи безпрецедентної кількості волонтерів й жертводавців. Загалом, військовими волонтерами стали фактично всі громадяни України, допомагаючи військовим власним коштом, продуктами харчування, предметами захисту, транспортуванням необхідного в зону АТО і т.д. Хоча звичайно більш точніше ситуацію з військовим волонтерством, відношенням до нього з боку суспільства, залученням до його діяльності, тощо, покаже емпіричне дослідження. Але теоретичне обґрунтування військового волонтерства лише допоможе більш точніше оцінити сучасну ситуацію, враховуючи ті соціальні зміни, які відбуваються в наш час.

Література:

1. Коллинз Р. Социологическая интуиция (Социологическая пронциательность): Введение в неочевидную социологию. Перевод с английского В. Ф. Анурина // Личностно-ориентированная социология. — М.: Академический Проект, 2004. — 608 с.
2. World giving index 2014. A global view of giving trends. November 2014. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://www.cafonline.org/pdf/CAF_WGI2014_Report_1555AWEBFinal.pdf
3. Працювати на Євро-2012 безплатно хоче рекордна кількість людей. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-462928.html>
4. 32,5 % українців особисто переказали свої кошти на рахунки української армії. Селяни відзначились вищою доброчинністю, аніж міські жителі. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://dif.org.ua/ua/commentaries/sociologist_view/32anizh-miski-zhiteli.htm
5. Горелов Д. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики: аналіт. доп. / Д. Горелов. — К.: НІСД, 2015. — 36 с.
6. Тохтарова І. Волонтерський рух в Україні: шлях до розвитку громадянського суспільства як сфери соціальних відносин / І. Тохтарова // Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування, - 2014 р. - № 2, - С. 48 – 61.

7. Три історії про те, як українці озброюють українську армію. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/person/2014/07/11/174797/>
8. Волонтер-психолог, яка повернулася з АТО: Наша найкраща допомога бійцям вдома – присутність поряд. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/person/2014/10/1/181349/>
9. IT-волонтерство «Армії SOS». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/volunteers/2014/10/16/182233/>
10. Благотворительный Фонд Рината Ахметова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fdu.org.ua/>
11. Донецкое подполье. Как партизаны-волонтеры спасают людей. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://life.pravda.com.ua/society/2014/08/18/178104/view_print/
12. «HELP ARMY». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://help-army.org.ua>